

OP ZOEK NAAR UVRM 3.0. HET MENSENRECHTENPROBLEEM ANNO 2021 EN HANNAH ARENDT

Herman Siebens

Facts and figures: meer dan 65 miljoen mensen zijn gedwongen gere lokaliseerd – wat staat voor zowat 1 op 113 wereldburgers en een stijging met zowat 10 % elk jaar – waarvan 22 miljoen vluchtelingen en waarvan 10 miljoen stateloos zijn (Verenigde Naties, Hoge Raad voor Vluchtelingen). Met de exponentiële toename van vluchtelingen/nieuwkomers¹ in de wereld duiken nieuwe problemen op, die niet enkel praktisch van aard blijken (zoals de opvang). Achterliggend broeit een debat over het ‘gewicht’ van de mensenrechten. Want ook hier lijkt het beruchte Mattheüseffect toe te slaan: wie een veilige haven heeft, ziet zijn rechten als mens in hoge mate voldaan; wie alles verliest, verliest ook zijn grondrechten, net wanneer hij/zij die het meest nodig heeft. Het leidt tot de volledige depersonalisering van de betrokkenen. Nochtans staan de Rechten van de Mens net voor de bescherming van het individu tegenover een politiek-maatschappelijk systeem dat zijn rechten ontkent en/of ontnemt.

De analyse van Arendt (in *We, Refugees* uit 1943 en *The Origins of Totalitarianism* uit 1951) ligt voor de hand: zoals we ze nu kennen, werken de mensenrechten niet. Mensenrechten moeten immers door landen worden gegarandeerd en die doen dat enkel voor wie burger is van het land. En dus vallen nieuwkomers, vluchtelingen (politiek dan wel economisch), sans-papiers en staatlozen uit de boot. Dat heeft alles van doen met de geschiedenis en de fundamente van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die duidelijk wortelen in een westers verlichtingsdenken dat universele principes (à la Kant) formuleerde, maar vervolgens niet voorzag in een universele overheid om die ook te garanderen. Bovendien vergen universele rechten en principes een hoog niveau van ethisch denken (Kohlberg), wat slechts een minderheid van de mensen gegeven is. Het maakt dat de mensenrechten voor velen, ook politici met macht, abstract blijven.

Een filosofische discussie met reële gevolgen

De confrontatie met de relatieve onmacht van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens heeft de nodige filosofische overpeinzingen op gang

gebracht. Topolski² wijst op het probleem dat rechten een factisch (ontisch) gegeven zijn, waar de achterliggende filosofische idee over de waarde en waardigheid van elke mens een filosofische (ontologische) gedachte is. De mensenrechten behoren de jure tot het individu en zijn onvoorwaardelijk en onvervreemdbaar, maar ze blijken de facto afhankelijk te zijn van de 'goede wil' van de externe macht van de natiestaat. Het ene is dus niet eenvoudig het andere. Arendts analyse is exact dezelfde. Waar de erkenning van de Rechten van de Mens voor individuele nieuwkomers zich nog steeds situeert op het niveau van natiestaten, is het kernprobleem de voorafgaande erkenning van het recht op die rechten. Waar het eerste regionaal begrensd is (individuele natiestaten), is het tweede universeel. Maar voor die universele gedachte bestaat geen universele grond noch universeel kader (zoals een universele waakhond), want ook de Verenigde Naties en de blauwhelmen worden uiteindelijk op nationaal vlak erkend en ingevuld ... of niet.

Waar Arendt vooral op wijst, is dat de universele Rechten van de Mens gevangen blijven binnen het klassieke denken en politieke kader van de natiestaat. Het gaat uiteindelijk om individuele rechten die men kan opeisen van de natiestaat als overheid, die hiervoor garant dient te staan. Hierdoor degraderen de mensenrechten tot eenvoudige burgerrechten, in plaats van de begronding te zijn van alle burgerlijke en politieke rechten. Enerzijds wordt deze burgers, wanneer hun land hun het burgerschap ontnemt, daardoor meteen ook hun (recht op hun) mensenrechten ontnomen. De mensenrechten worden zo een politiek wapen in de handen van autoritaire en totalitaire regimes. Door het ontzeggen van (het recht op) mensenrechten aan burgers kunnen burgers en groepen die door kenmerken van anders-zijn en diversiteit ambiguïteit en verschil oproepen, worden uitgesloten uit de samenleving, zodat de overheid homogeniteit en uniformiteit (bijvoorbeeld in termen van politiek, cultureel of moreel denken) kan opleggen. Zo kan een speciale veiligheidswet de facto als een wapen fungeren dat het recht op vrije meningsuiting en op vergadering van politieke opposanten op een ogenschijnlijk legale wijze ontnemt. Anderzijds zien we heel wat natiestaten die een nieuwkomer per definitie niet of slechts aarzelend en gedeeltelijk erkennen en zich daarom niet verplicht zien hun de rechten toe te kennen en te garanderen die ze aan hun eigen burgers (eventueel) wél toekennen en garanderen. Een fenomeen bekend als *citizenship gap*. Daardoor wordt de vluchteling/nieuwkomer een non-persoon (outlaw, indésirable), een naakte persoon gestript van alle rechten, zonder politieke status. Wat hij denkt en doet, doet er in het geheel niet toe. Aan de hand van een historische schets van het interbellum toont Arendt aan hoe dit een neerwaarts proces is van depersonalisatie en denaturalisatie. Fundamenteel is daarom de erkenning als mens: dat hij/zij bestaat. Deze erkenning – in zekere zin een recht op zich – gaat onzes inziens zelfs nog vooraf aan het beroemde 'recht om rechten te hebben'. Momenteel dient die erkenning echter te komen van individuele natiestaten en dat betekent in concreto slechts, in het beste geval, een erkenning binnen een vluchtelingstatuut. Arendt vreest ook

het misbruik van totalitaire regimes om bepaalde minderheden op basis van culturele, etnische, religieuze of andere achtergrond uit te sluiten op een collectieve wijze, als voorzet op verwijdering of eliminatie (zoals ze zelf in Nazi-Duitsland mocht ervaren). De kritiek van Arendt is weliswaar terecht, maar wel naïef, gezien de blijvende rol van de natiestaat in de nabije toekomst.

Het denkkader van de natiestaat voert in zijn kielzog dus de discussie over het begrip ‘burger’ met zich mee: wie, onder welke voorwaarden, wat houdt het concreet in? Maar kan eenvoudig van een burgerschap van de humaniteit worden gesproken? Filosofisch stelt dit allicht geen probleem, maar de nieuwkomer wordt wel geconfronteerd met de praktische betekenis en realisatie hiervan. Voor hem/haar is het toekennen en garanderen van de rechten op vereniging, op religieuze beleving, op onderwijs, op fysieke bescherming en wonen, ... een zeer tastbaar gegeven binnen de actuele natiestaten.

Hier speelt een tweede wezenlijk probleem een rol: de mensenrechten zijn uitgedacht vanuit een westerse, (neo-)liberale cultuur, waar het individu met zijn Zelf (ego) de hoofdrol speelt en de collectiviteit er is om het individu te ondersteunen. Dit mens- en samenlevingsmodel is echter een minderheidsmodel in de wereld. Elders, in meer collectief denkende, maar ook in autoritaire/totalitaire regimes, gaat de collectiviteit voor op het individu. De invulling van de relatie individu-gemeenschap mag dan al relatief zijn (namelijk cultureel bepaald), ze is duidelijk verschillend. Topolski merkt terecht op dat de Universele Verklaring ook enkel maar individuele rechten opsomt, geen rechten van de gemeenschap (bijvoorbeeld recht op eigen culturele beleving van een culturele gemeenschap). Ook de cultureel bepaalde verhouding tussen individu en collectiviteit moet in de wereldgemeenschap dus op de tafel. Nodeloos te benadrukken dat dit geen eenvoudig gesprek is.

De hele problematiek rondom de concrete realisatie van de Rechten van de Mens voor nieuwkomers heeft ook geleid tot een reductie van het begrip rechten. Het werd meer en meer tot dat wat men kan opeisen (van een werkgever, overheid) – een ‘claim’ – in plaats van wat men toekent. Gestart na Wereldoorlog II als de erkenning door de natiestaten van de rechten die individuele burgers behoren te krijgen, verwerd het tot een wapen om rechten van die natiestaten af te dwingen. Daardoor evolueerde een meer vreedzame coöperatie tussen individuele persoon en overheid tot een conflictueuze tegenstelling. En daarmee doemt een versmald binair denken op: rechten versus plichten. Daarin dreigt de werkelijke achtergrond van het begrip rechten te verdwijnen, namelijk als juridische formulering van basis-‘concerns’ of -behoeften van mensen, die omwille van de menselijkheid van de betrokkene ter harte dienen te worden genomen. Toch pleit Topolski voor een alternatieve lezing waarin een recht niet langer is wat ik voor mezelf opeis, maar wat de Ander mij kan vragen en waarvoor ik verantwoordelijkheid draag. Burggraave stelt het als volgt: een recht is niet iets van het sterke Ik, maar van de zwakke Ander. En dat, uiteraard, van allen voor allen.

Einde verhaal?

Met de rauwe werkelijkheid van de vluchteling/nieuwkomer voor ogen kunnen we de facto niet anders dan vaststellen dat de mensenrechten een zwak broertje zijn en blijven. Met de groei van het probleem, neemt de nood toe om ook aan het onderliggende probleem van de mensenrechten een oplossing te bieden.

Al sinds Kant (18de eeuw) wordt gepleit voor een wereldregering, maar Arendt merkt op dat dit het dieperliggende probleem helemaal niet oplost. Ook die regering heeft dan immers de macht om welbepaalde groepen welbepaalde rechten of zelfs het fundamentele recht op rechten te ontzeggen. Een wereldregering zou zelfs kunnen beslissen om welbepaalde bevolkingsgroepen op te offeren voor het algemeen belang van de mensheid. In al dergelijke gevallen zou er geen enkele hogere macht bestaan om dit te weerstaan.

Of het voorstel van Arendt om het ‘recht op rechten’ te erkennen dan wel volstaat, roept ook twijfels op. Met een ‘bijkomend’ recht lost men de praktische kwestie van de afdwingbaarheid van de mensenrechten immers niet op. En een natiestaat die de lijst van rechten in de Universele Verklaring niet wil aanvaarden, aanvaardt wellicht/uiteraard ook geen ‘recht op rechten’ dat die rechten bekrachtigt.

De waarde van een moreel kompas

Een oplossing ligt niet direct voor de hand. Die reikt ook Arendt ons dus niet aan. De Rechten van de Mens stuiten immers op intrinsieke tegenstellingen en praktische problemen die we niet van vandaag op morgen kunnen oplossen.

Daarom is het fundamentele recht, door Arendt het ‘recht op rechten’ genoemd, toch meer dan ooit van belang. Allereerst moet dit recht worden gegarandeerd en moet hiervoor een passende en werkzame oplossing worden gevonden. Dit vergt een groeiend besef van de internationale gemeenschap dat de wereld ook meer en meer één internationale gemeenschap – de ‘humaniteit’ – vormt (wat de SARS-CoV-19 pandemie 2020-2021 overigens zeer pijnlijk voelbaar illustreert). Tegelijk mogen we de ‘kleine goedheid’ (Lévinas) niet uit het oog verliezen. Het gaat uiteindelijk om concrete individuele mensen, ieder met een eigen schrijnend narratief – Arendt en Lévinas zijn de eersten om uniciteit, singulariteit en alteriteit te benadrukken – die stuk voor stuk de nodige, passende hulp en zorg verdienen. Al legt dit dan weer de kwestie op de tafel van de toeschouwer (het ‘bystander effect’) en dus van sensibilisering. En dus van ons empathisch vermogen, dat wellicht een van de grootste maatschappelijk-culturele problemen in de westerse samenlevingen vormt. In dit verband brengen we graag de notie *thoughtlessness* te berde (Arendt), die in dit verband inhoudt dat men onverschillig wordt voor de schrijnende narratieven van de individuele nieuwkomers en een onvermogen kent om over hun situatie kritisch-constructief

te reflecteren. Sociale media vegen ondertussen alle nuances uit en serveren de gemiddelde burger een simpel binair denken (grenzen open of toe, uitkering of niet, Nederlands spreken of niet, hoofddoek of niet, assimileren of niet, enzovoort). Zo blijkt er ook een probleem te bestaan omtrent de aard van de opvang van vluchtelingen en nieuwkomers dat gelieerd is aan de problematiek van de mensenrechten. Als men deze mensen opvangt, verwacht de bevolking, maar ook vaak de overheid stilzwijgend dat de nieuwkomer de eigen (culturele, religieuze) identiteit prijsgeeft en zich geheel assimileert in het nieuwe land. Naast het gegeven dat dergelijke assimilatie nu eenmaal generaties tijd vergt, leidt deze gang van zaken tot de vraag op welke grond men kan eisen dat mensen hun afkomst en identiteit moeten afgeven. Behoort de eigen identiteit niet net tot dat wat het meest eigen is aan een individu en een mens tot individu maakt? Is de bescherming daarvan niet net de essentie van de Rechten van de Mens?

Deze knel- en discussiepunten zetten de deur open voor verkramppt ideologisch denken. Daarin is 'anders' al snel gelijk aan bedreigend (werkgelegenheid, woning, uitkering of pensioen, veiligheid, cultuur en moraal, enzovoort). De komst van nieuwkomers stelt daarmee de hoek- en sluitstenen van het sociale en culturele bouwwerk van onze samenleving in vraag. Deze uitdaging is zowel een unieke opportuniteit (tot het creëren van een beleving van een wereldwijde humaniteit) als een zeer gevaarlijke bedreiging (tot een extreemrechtse verkramping in de bevolking).

Toch maakt dit de Universele Verklaring als concrete lijst van rechten absoluut niet waardeloos. Ze worden een moreel kompas genoemd, dat ons wijst op een lijst van behoeften die dusdanig primair zijn voor de individuele mens dat ze zijn/haar mogelijkheid mens te zijn wezenlijk bepalen. Al is het maar dat we op internationaal vlak geen ander hebben en enkel dit ons toelaat om misstanden zoals genocides, burgermoord, systematische verkrachtingen als oorlogswapen, verdrijven van gehele bevolkingsgroepen, enzovoort aan te kaarten en min of meer objectief ethisch en juridisch te evalueren.

Het mag duidelijk zijn, een analyse van de problematiek van de Rechten van de Mens levert geen opbeurend verhaal op, niet in de feiten en niet op filosofisch vlak. En dus ook niet op politiek vlak. Uiteindelijk confronteert de problematiek ons niet enkel met ons typisch westers denken uit het verleden (en heden?), maar ook met de zo existentiële botsing tussen persoonlijke belangen, het algemeen belang van onze eigen samenlevingen en de belangen die op het spel staan bij nieuwkomers. Het is naïef te verwachten dat iedereen en alle samenlevingen deze discussie eenvoudig vinden en ook eenvoudig kunnen oplossen. Dat is geen reële verwachting. En dat sluit aan bij al die specialisten die erop wijzen dat de Rechten van de Mens geen theoretische kwestie is om een perfecte lijst op te maken, maar wel een onophoudelijke en wezenlijk oneindige strijd om ze te realiseren. Ze vergen een 'permanente revolutie' (Lévinas). Een perfectionering van de lijst mag daarin weliswaar niet ontbreken. Maar de eerste opdracht is het daadwerkelijk

vormgeven aan het ‘recht om rechten te hebben’. Hoe vaag dit basisrecht ook mag zijn.

En wat nu?

Een directe oplossing voor de beperkte impact van de mensenrechten biedt zich dus nog niet direct aan. Ingram³ ziet drie invalshoeken in de aanpak van de problematiek van de slagkracht van de mensenrechten. In een zuiver liberale benadering dienen de mensenrechten aan de hand van politieke macht te worden gerealiseerd. Elke macht die de mensenrechten schaadt of ontkent, dient daarom te worden overpowered door een hogere en grotere macht. Het is de gedachtegang achter het zenden van Blauwhelmen. Die weg lijkt vandaag echter dood te lopen op veto's en op de onwil van individuele natiestaten om mee te werken aan interventies wanneer dit de eigen politieke agenda niet dienen. Bovendien dienen we boven elke hogere macht een nog hogere macht uit te bouwen. De politieke benadering zoekt het heil in wetten en instituties, zoals de Veiligheidsraad en een internationaal strafhof Rechten van de Mens. Ze blijken echter relatief en vergankelijk. En net wie internationale verdragen niet ratificeert of zich eruit terugtrekt, blijft wellicht van juridisch sanctionering verstoken. Maar ook hier blijft een politiek inzake mensenrechten gevangen binnen het carcan van de macht en de sterkste. Binnen een ruimere, democratische benadering wordt daarom gezocht naar een geheel andere uitweg: bottom-up ‘politieke actie’. Ook Arendt verdedigt het recht en de mogelijkheden van de individuele nieuwkomer om zijn/haar stem te laten horen in de nieuwe gemeenschap waarin hij/zij fysiek leeft en dit via ondermeer participatie in politieke debatten, een engagement binnen een sociaal-culturele vereniging, het opnemen van een politiek mandaat, en zeker ook door het vertellen van zijn/haar narratief. Zelf noemen we graag de mogelijkheid om te werken en productief te zijn voor de gemeenschap, want voor velen geldt ‘voor wat, hoort wat’. Werken is voor een nieuwkomer vaak een concrete manier om zich voor zijn/haar nieuwe gemeenschap dankbaar en dienstbaar te maken en zich sociaal-maatschappelijk te integreren. (Zo verzamelden Horst en Lysaker⁴ in Noorwegen prachtige verhalen van vluchtelingen/nieuwkomers die zich op actieve wijze in de Noorse samenleving hebben ingeschakeld en daardoor de facto Noorse burger zijn geworden.) De autochtone bevolking, op haar beurt, verwacht een actieve bijdrage van de nieuwkomer in ruil voor de gastvrijheid en de opvang. De nieuwe gemeenschap dient een ‘ruimte van verschijnen’ (Arendt)⁵ te worden/zijn waarin de vluchteling/nieuwkomer zich zichtbaar kan maken (Arendt noemt dit aspect ‘actie’). Meer nog, vanuit hun specifieke persoonlijke narratief instigeren zij vaak innovatie en transformatie. Dat deze benadering het denken omtrent de rechten van nieuwkomers kan veranderen, lijdt geen twijfel, maar staat voor de langzame weg van informeren, overtuigen en engageren. De erkenning als mens

(humaniteit) of het klassieke, juridische burgerschap (nationaliteit) zijn, alleen of tezamen, niet sterk genoeg om ‘daadwerkelijk burgerschap’ te realiseren. En, hoe dan ook, vergt het een lokale bevolking en overheid die dergelijk verschijnen moeten aanvaarden, zelfs faciliteren. Zonder openheid van geest – alweer een kernelement bij Arendt – is de democratische participatie van de vluchteling/nieuwkomer inderdaad een onmogelijkheid. En dus kunnen gastvrijheid en lidmaatschap naar voor worden geschoven als kernwaarden.

Op weg naar 3.0

De groeiende problematiek van de stateloosheid annex de afwijzing van de mensenrechten voor de betrokken vluchtelingen en nieuwkomers noopt tot een dubbele actie: een erkenning van het fundamentele ‘recht op rechten’ en het updaten van de actuele lijst in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (bijvoorbeeld inzake privacy, informatie en communicatie, transparantie en verantwoording van de overheid). Dat laatste impliceert onvermijdelijk dat weer nagedacht wordt over welke behoeften (rechten) existentieel zijn voor de mens, waar en wie ook. Maar ook wat de rechten zijn van een gemeenschap. Deze dubbele opdracht moet uiteraard leiden tot een reëel toekennen en garanderen van die rechten. Daarom zal deze dubbele opdracht niet enkel op het niveau van de Verenigde Naties mogen plaatsvinden, maar dient ze op alle niveaus te gebeuren. Zeker op het niveau dat binnen de huidige constellatie de sluitsteen, maar ook de struikelsteen is in deze problematiek en dat in de toekomst nog zal blijven: de individuele natiestaat. Maar universele Rechten van de Mens dienen ultiem universeel vorm te krijgen⁶. Daarmee ligt de kwestie waar ze volgens Arendt moet liggen: het is een kwestie van de samenleving als pluraliteit en van politiek als de actieve betrokkenheid – ‘opinie, inspraak, actie’ – van alle stakeholders in het vormgeven van de samenleving. Daar ligt voor haar de essentie van vrijheid: initiatief kunnen (mogen) nemen. Ook Sen en Nussbaum verdedigen dergelijke capabiliteitstheorie. Al kunnen ook bij deze visie weer de nodige filosofische en feitelijke bezwaren worden geformuleerd. Voor Arendt is ‘recht op rechten’ dus allereerst het recht om deel uit te maken van de gemeenschap waarin men zich fysiek bevindt door actief deel te nemen aan die samenleving en dat op basis van het fundamentele burgerschap van elke unieke mens in de allen-omvattende pluraliteit van de humaniteit. Dit recht van de individuele persoon op rechten steunt daarmee niet langer op nationaliteit of cultuur, geschiedenis of een moreel universeel principe, maar op de mens als mens zelf. Dit laatste noemt Arendt eenvoudig *human dignity*. Artikel 1 van de Duitse Grondwet is een goed voorbeeld voor andere natiestaten. Het houdt een erkenning in van de gelijkwaardigheid van iedereen en gaat samen met zelfrespect en zelfwaardegevoel. In wezen houdt dat in dat toxische polarisatie, als wij-zij-denken, geen grond kent. En het houdt een antwoord in op de vraag in welke mate

een eis tot assimilatie ethisch rechtmatig kan worden genoemd.

Tegelijk moet werk worden gemaakt van een juridische en praktische vormgeving aan de concrete uniciteit van elke individuele vluchteling of nieuwkomer. Waar mensen geen kopie zijn van elkaar, mag ook de concretisering van hun rechten dat niet zijn. Met andere woorden, algemene rechten dienen te worden vertaald in een brede diversiteit aan mogelijke concretisering, waarbinnen elke individuele vluchteling of nieuwkomer de voor hem/haar optimale zou kunnen aanwenden. Zoniet blijven de Rechten van de Mens een abstractie en politiek non-issue.

Dat dit ondertussen nog geen soelaas biedt voor de momentane problemen van actuele vluchtelingen en nieuwkomers mag duidelijk zijn. Wat dat betreft, is de eerste opdracht stateloosheid te voorkomen door conflicten vroegtijdig te stoppen, vooraleer ze leiden tot vluchtelingenstromen. Verder is een sterkere internationale consensus nodig om de landen die ongeïnteresseerd zijn of de Universele Verklaring overtreden snel en krachtig economisch te sanctioneren. Dat houdt ondermeer in dat een einde wordt gemaakt aan de politiek geïnspireerde veto's van de overwinnaars van een Wereldoorlog, die per slot al ruim zeventig jaar achter ons ligt.

TINA, there is no alternative

De langetermijnuitweg voor de mensenrechten lijkt dus op het hernemen van de initiële oefening van 1948, zij het op alle niveaus en voor alle aspecten van de menselijke existentie. Versie 1948 was zelf een update van wat in 1776-84 in Amerika en in 1791-93 in Frankrijk werd vastgelegd. Al is opdracht 3.0 nu wel iets complexer en moeilijker. Dat mag ook, want hoewel de essentie van ons mens-zijn en onze menselijke existentie vastligt, is ons inzicht hierin onvolkomen en mag de vertaling daarvan in een universeel gedeeld begrip onderwerp zijn van een voortdurend ethisch-filosofisch en politiek proces.

Ondertussen biedt Arendt ons al de alternatieve weg van het creëren van 'ruimten tot verschijnen', die de vluchteling/nieuwkomer de mogelijkheid kunnen bieden zich in actieve participatie zichtbaar te maken voor de nieuwe gemeenschap waarin hij/zij fysiek terecht is gekomen. Aan de autochtone locals om open te staan voor hun aanwezigheid, verhaal en engagement.

Noten:

1 Er bestaat ook heel wat discussie omtrent de juiste terminologie: vluchteling, nieuwkomer, asielzoeker, immigrant, illegalen. Veel heeft te maken met de kwalificatie van de vermeende achtergrond, oorzaak en intentie van de betrokkene wat zijn vlucht uit zijn geboorteland betreft. We gaan in dit artikel niet in op deze terminologische kwestie, maar spreken van vluchteling/nieuwkomer in het algemeen.

2 Topolski, A., Relationality as a 'Foundation' for Human Rights: Exploring the Paradox with Hannah Arendt and Emmanuel Lévinas. *Theoria and Praxis*. 2 (1), 2014, 1-17.

3 Ingram, J.D., What is a 'Right to Have Rights'? Three Images of the Politics of Human Rights. *American Political Science Review*. 102 (4), 2008, 401-416.

4 Horst, C. & Lysaker, O., Miracles in Dark Times: Hannah Arendt and Refugees as 'Vanguard'. *Journal of Refugee Studies*. 0 (0), 2019, 1-18.

5 Voor Arendt heeft de notie 'spaces of appearance' zowel een individuele als een collectieve betekenis. Het gaat dus niet enkel om de ruimte waarin de individuele vluchteling/nieuwkomer zich zichtbaar kan maken, maar ook de ruimte voor collectieve maatschappelijke en politieke actie.

6 Een fundamentele voorwaarde voor dergelijk universeel proces lijkt ons echter wel te zijn dat het eindresultaat in geen enkel opzicht en op geen enkel vlak minder is dan de actuele situatie.